

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

XURAMAN RƏHMAN QIZI MƏMMƏDOVA

İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK İNKİŞAFINDA
ETNOQRAFİK FÖNUN ROLU

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2016

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Çingiz Məmməd oğlu Qaraşarlı

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin
İngilis filologiyası kafedrası

Müdafiə 29 04 2016-cı il saat _____ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İngilis dilindən istifadənin iki mühüm aspekti – həm bu dilin daşıyıcıları ilə normal ünsiyyət, həm də bu dildən tərcüməni asanlaşdırmaq üçün milli-mədəni realilərlə bağlı problemlərin həlli olduqca zəruridir.

Müasir dövrdə insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində qarşılıqlı əlaqələr genişlənir. Dövlətlərarası münasibətlərin formalaşması, inkişafı, mədəniyyətlərarası əlaqələr xalqların bir-biri haqqında biliklərinin artması tələbini qarşıya çıxır. Xarici dillərin öyrənilməsi və bu dildə ünsiyyətin qurulması həmin dilin etnoqrafiyasına dair məlumatları da öyrənmək tələbini ortaya atır. Hər bir dildə xeyli miqdarda söz vardır ki, bu sözlər dil daşıyıcılarının mədəniyyəti, həyat tərzini, məişəti, adət-ənənələri ilə bağlı yaranmışdır. Dilçilikdə etnoqrafik leksika, məişət leksikası, nəhayət realilər kimi terminlər istifadə olunur. Bu terminlərin ifadə etdikləri leksikanın öyrənilməsi, onların tərcüməsi xüsusi maraq doğurur. İngilis dilinin realiləri Azərbaycan dilində monoqrafik şəkildə öyrənilməmiş, onların tərcümə üsulları dəqiqləşdirilməmişdir.

Bu problemin həlli, öz növbəsində, dil və mədəniyyətin ayrılmaz vəhdətdə öyrənilməsini və bunu təmin etmək üçün zəruri dərəcə vəsaitlərinin hazırlanmasını, eləcə də ingilis dilindəki milli-mədəni realilərdən qaynaqlanan leksik-semantik təbəqənin düzgün şərh üsullarının müəyyənləşdirilməsini zəruri edir. Rusiyada və Qərbi ölkələrində dilin arxa planını təşkil edən milli-mədəni leksika və yaxud dil realiləri geniş işlənsə də, respublikamızda dil və mədəniyyətin vəhdətdə öyrənilməsi özünün başlanğıc səviyyəsindədir. Problemin tərcümə aspektinə gəldikdə isə, ingilis dili realilərinin Azərbaycan dilinə tərcümə üsulları sistemləşdirilməli, etnoqrafik realilərin ayrı-ayrı tiplərinin şərh yolları dəqiqləşdirilməlidir.

Tədqiqat işinin obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini ingilis dilinin leksikasında olan etnoqrafik realilər təşkil edir. Tədqiqatın predmetini isə ingilis dilində etnoqrafik realilərin semantik təhlili, onların əsasında əmələ gələn frazeoloji ifadələrin üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqi və Azərbaycan dilində onların semantik-üslubi ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi ingilis dilinin leksik inkişafında etnoqrafik fonun rolunu müəyyənləşdirmək və bu leksikanın Azərbaycan dilinə kommunikativ baxımdan dəqiq və dolğun

tərcüməsinə nail olmaqdır. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. ingilis dilində etnoqrafik realilərin semantik xüsusiyyətlərinə və üslubi funksiyasına dair nöqtəyi-nəzərlərin araşdırılması;
2. ingilis dilində etnoqrafik realilərin semantik təsnifinin aparılması;
3. üslubi-kommunikativ baxımdan əhəmiyyət daşıyan etnoqrafik realilərin müəyyənləşdirilməsi;
4. denotativ və konnotativ etnoqrafik realilərin ortaya çıxarılması;
5. denotativ realilərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üsullarının təyin olunması;
6. konnotativ realilərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üsullarının tapılması.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiyada ingilis dilinin müxtəlif variantlarında etnoqrafik realilərin semantik növləri və tipləri, onların üslubi funksiyaları sistemli şəkildə araşdırılır, semantik növlərindən və tiplərindən asılı olaraq onların Azərbaycan dilinə tərcüməsinin müxtəlif üsulları müəyyən olunur.

Tədqiqat işinin fərziyyəsi. Tədqiqatın elmi fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, ingilis dilində etnoqrafik realilərin ifadə etdiyi konnotasiyaların məxəz dildə semantik, funksional qarşılıqlarını aşkar etmək mümkündür, bu, tədqiqatçıdan həm ingilis, həm də doğma dilin leksik-frazeoloji sistemi haqqında dərin məlumat tələb edir.

Tədqiqatın metodları və üsulları. Tədqiqat prosesində müşahidə və təsviri metodlar, müqayisəli-tarixi metoddan, leksik-semantik təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin mənbələri. Tədqiqatın mənbəyini bədii ədəbiyyat, lüğət və ensiklopediyalar təşkil edir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi ingilis dilində etnoqrafik realilərin, onların üslubi-emosional funksiyasının və Azərbaycan dilinə tərcüməsi üsullarının araşdırılmasında müəyyən xidmət hesab edilə bilər, onun materialı və elmi nəticələri bu sahədə gələcəkdə aparılacaq araşdırmalar üçün faydalıdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələrinin linqvokulturologiya, dil və mədəniyyət, sosiolingvistika, etnolingvistika üzrə mühazirə kurslarının, praktik məşğələlərin materialı qismində istifadəsi mümkündür. Dissertasiyanın materialı gələcəkdə ingilis və Azərbaycan dillərində linqvokulturologiya üzrə lüğətin hazırlanmasında mənbə rolunu oynaya bilər.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar təqdim olunur:

1. dil – milli mədəniyyətdən təcrid olunmuş müstəqil bir hadisə olmayıb, onu danışan xalqın həyat tərz, həyat təcrübəsi, mənəvi, psixi, etnik, estetik aləmi və adət-ənənələrinin əksi olan milli-mədəni bir hadisədir;

2. xarici dil sadəcə qrammatik strukturlardan ibarət olmayıb, sosial bir obyekt olduğundan, onun öyrənilməsi kompleks yanaşma tələb edir. İngilis dilinin daşıyıcıları ilə normal ünsiyyətdə olmaq və bu dildən uğurlu tərcümə etmək həmin dilin arxa planı – sosial leksik-semantik sahəsi ilə tanış olmadan mümkün deyildir;

3. ingilis dilindəki etnoqrafik realilər əks etdirdikləri obyektiv gerçəkliliyə münasibətin xarakterinə görə denotativ və konnotativ növlərə bölünür;

4. denotativ realilər sırf milli, yalnız konkret bir xalq və onun dilinə xas olan obyekt və məfhumları, konnotativ realilər isə bütün xalqlar üçün universal olan obyekt və məfhumları bildirən sözlərin konkret bir dildə sonradan əldə etdiyi məcazi, emosional, üslubi mənaları bildirən sözlərdir;

5. realilərin tiplərini və yarım tiplərini semantikasından asılı olaraq, məxəz dilə müxtəlif üsullarla – təsviri və yaxud izahat yolu ilə, realinin məxəz dildə analogi semantik funksiyasını daşıyan reali ilə əvəzlənməsi yolu ilə, transkripsiya və yaxud kalka üsulu ilə tərcümə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları universitetlərarası və universitetdaxili elmi konfranslarda edilmiş məruzələrdə, Azərbaycanın müxtəlif nəşriyyatlarında, Rusiyada və Ukraynada çap olunmuş məqalələrdə təqdim olunmuşdur. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya girişdən, iki fəsildən, nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 140 səhifədən ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın elmi yeniliyi, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın fərziyyəsi, mənbələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metod və üsulları, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqat işində 300-dən artıq ingilis etnoqrafik realilərindən istifadə olunub, onlar üzərində semantik-üslubi təhlil aparılıb.

Dissertasiyanın “Etnoqrafik fon dilin zənginləşməsi mənbəyi kimi” adlanan birinci fəslə iki yarımbaşlıqdan ibarətdir: “Etnoqrafik fon anlayışı” və “Etnoqrafik realilərin təsnifi və semantik xüsusiyyətləri”. Birinci fəsildə ingilis dilinin leksik inkişafında etnoqrafik fonun rolundan bəhs edilir, məişət, əmək, mədəniyyət, pul və ölçü bildirən realilərin təsnifi aparılaraq nümunələr üzərində əsaslandırılır.

Dil ilə mədəniyyətin əlaqəli tədqiqinin əsasını V.Humboldtun dilə antropoloji yanaşma nəzəriyyəsi təşkil edir. V.Humboldtun nöqteyi-nəzərinə, dil xalqın özünəməxsusluğunu, milli ruhunu əks etdirir.¹ Hər bir xalqın mədəniyyəti milli və beynəlmiləl ünsürlərin vəhdətindən ibarətdir. Bu səbəbdən də hər hansı xarici dili öyrənmək heç də həmin dilin qrammatik ifadə vasitələrini mənimsəmək deyil, paralel olaraq dil daşıyıcısı olan xalqın milli mədəniyyətindən qaynaqlanan və dildə əks olunan mədəni leksik təbəqə ilə hərtərəfli tanışlıq əsasında mümkündür: dilin qrammatik quruluşu xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənələri, psixologiyası, dini, tarixi fonunda öyrənilməlidir. Bütün bu kulturoloji amillərin ifadə olunduğu leksik təbəqə dili öyrənilən xalqa məxsus olan realilərdir və digər bir dildə onların leksik ekvivalenti yoxdur. Bu leksik təbəqə haqqında yetərli məlumata malik olmamaq, həmin dildən tərcümədə və həmin dilin daşıyıcıları ilə ünsiyyətdə çətinliklər meydana çıxarır.

İngilis dilində normal ünsiyyət bu dili danışan xalqın mədəni xüsusiyyətləri, mifoloji-dini baxışları, adət və ənənələri, sosial və siyasi sistemi və s. haqqında hərtərəfli məlumata malik olmağı tələb edir ki, müvafiq ölkənin hüquqi, mədəni, sosial, tarixi problemləri haqqında müzakirə aparmaq, dialoqa girmək mümkün olsun. Dili tədris olunan xalqın zövqünü, psixologiyasını, salamlaşmaq, qonaq qəbul etmək adətlərini bilməyən, yumor və vərdişləri ilə yetərincə tanış olmayan, ayin və inanclarından xəbərdar olmayan mütəxəssis həmin anlayışları ifadə edən dil faktlarını düzgün tərcümə edə bilmir. Bu problemin öhdəsindən gəlmək yuxarıda sadalanan ekstra-lingvistik faktorlara – dilin arxa planına (dilin ümumi qayda-qanunlarına) dair hərtərəfli biliyə yiyələnməyi zəruri edir.

C.C.Gumpez və S.C.Levinson dilin nisbiliyinə dair nöqteyi-nəzərlərində onun mədəniyyətdən qidalandığını və bununla da onun müstəqil olmadığını

¹ Humboldt von Wilhelm. On Language: The diversity of human language-structure and its influence on the mental development of mankind. Cambridge University Press, 1988, p. 115.

göstəririlər. Onların fikrincə, mədəniyyət dil vasitəsilə bizim düşüncə tərzimizə təsir edir və başqa dillərin qavranılmasında bizim üzləşdiyimiz çətinliklər də məhz onunla bağlıdır ki, həmin dillərin arxa planında bizə tanış olmayan başqa mədəniyyətlər, başqa psixologiyalar durur.¹

Benjamin Lii Uorfun məsələyə bir qədər fərqli, lakin məzmunca eyni yanaşma tərzinə əsasən, dil və təfəkkür bir-birinə qarşılıqlı təsir edir. Dil əks etdirməklə bərabər, eyni zamanda, ideyaları formalaşdırır. İdeyaların formalaşması müstəqil bir proses olmayıb, hər hansı dilin qrammatikasının bir hissəsidir.²

G.P.Lakoff dilin semantik quruluşunda mədəniyyətin geniş təmsil olunduğunu qeyd etməklə onu idiomatik sistem əsasında araşdıraraq göstəririlər ki, gerçəklik müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə, müxtəlif metaforik vasitələrdə öz inikasını tapır.³

Məlum olduğu kimi, hər bir dilin konkret bir mədəniyyətdən qaynaqlandığını və həmin mədəniyyətin əksi olduğu dilçilikdə qəbul olunur. Onlar bu ideyanı fərqli şəkildə təqdim etsələr də, nəticə etibarilə eyni fikrə gəlir, dilin əsasında mədəniyyətin durduğunu qeyd edirlər.

“Etnoqrafiya” termininə gəldikdə isə, yunanca etnos (“xalq”) və grafo (“yazmaq”) sözlərindən ibarət olan xalqın maddi və mənəvi mədəniyyəti, həyat təzi və məişətini tarixi aspektdə öyrənən, xalqın tarixi qədər qədim və zəngin olan bir elm sahəsidir. Artıq müasir linqvistikada dilin mədəniyyətin inikası olması məsələsi mərkəzi yerlərdən birini tutur. Bu məsələnin həlli dilin gerçəkliyi, eləcə də onun bir hissəsi olan mədəniyyəti ifadə etməsini aydınlaşdırmaqla bağlıdır. Bir milli birliyin başqa birlikdə olmaması və ya əsaslı dərəcədə onda mövcud olanlardan fərqlənən dəyərləri milli sosial-mədəni fondu təşkil edir. Həmin dəyərlər öz inikasını müvafiq dildə tapır. Sosial-mədəni fond həm də etnoqrafik fonddur. Etnoqrafiya ilə bağlı hər bir əşya, predmet özündə müəyyən etnoqrafik fon daşıyır. Sosial-mədəni fonun və etnoqrafik leksikanın öyrənilməsi bir milli mədəniyyətə aid predmetlərin adlarını bildirən vahidlər barədə informasiyanın başqa dildə canlandırılmasına imkan verir. Müəyyən bir

¹ Gumperz J.J. and Levinson S.C. [Eds]: Rethinking Linguistic Relativity. Cambridge University Press, 1966, p. 1.

² Whorf Lee Benjamin. Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. Edited by John B.Carroll. Massachusetts Institute of Technology Press, 1956, p. 212-213.

³ Lakoff G. and Johnson M. Metaphors we live by. University of Chicago Press, 1980, p. 117.

millət, etnos üçün səciyyəvi olan sosial-mədəni məlumatları V.S.Vinoqradov fon informasiyası adlandırmışdır.¹ Fon informasiyasına spesifik tarixi faktlar, dövlət quruluşunun xüsusiyyətləri, milli birləşmənin coğrafi mühiti, maddi mədəniyyətin səciyyəvi predmetləri, folklor anlayışları və s. daxil olur.

Etnoqrafik leksika termini əvəzinə dilçilik ədəbiyyatında «etnoqrafizm» termininin də işlənməsi müşahidə olunur. Etnoqrafik sözləri dar mənada dialekt sözləri kimi məhdudlaşdırmaq heç cür olmaz, çünki bu leksik vahidlər bütünlüklə xalqla, onun təsərrüfat məşğuliyyəti ilə bağlıdır.²

Etnoqrafik leksika özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə eyni zamanda ingilis dilinin müxtəlif variantlarının (məsələn, Amerika, Avstraliya ingilis dili) yaranmasını sürətləndirən, ona böyük təsir göstərən mənbələrdən biri olmuşdur. Hətta ingilis dilinin müxtəlif variantlarında belə fərqli realilərin mövcud olduğu aşkar edilir. Bu leksik təbəqənin meydana çıxmasında məhz konkret ingilisdilli ölkənin tarixi-mədəni gerçəkliyi dayanır.

Dildə mədəniyyətin inikası kimi yer alan spesifik leksik təbəqə – realilər hər bir milli mədəniyyətin özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirir, başqa dillərdə leksik ekvivalenti olmayan leksikaya aid edilir. Tədqiqatçılar bu leksikanı dil və mədəniyyətin qovuşduğu, konkret bir xalqın ictimai həyatındakı özəlliklərlə bağlı olan dil sahəsinə aid edirlər.³

Beləliklə, dilin mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi fəaliyyəti, milli maddi və mənəvi mədəniyyətdə müxtəlif anlayış, predmet, hadisə və obyektlərin meydana çıxması, onların nominasiyası baş verir. Dilçilikdə ilk əvvəl etnoqrafik sözlər qrupu olaraq fərqləndirilən belə sözlərin mahiyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün belə sözlərə aid bəzi nümunələri nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur.

Ölkənin tarixi realiləri haqda məlumata malik olmadan milli-tarixi koloritli dil realilərini qavramaq və onları başqasına çatdırmaq mümkün deyildir. Amerika ingiliscəsindəki *Abseam* sözü bu baxımdan məhz Amerika cəmiyyəti üçün informativ xarakter daşıyır. Bu söz 1970-ci illərin sonlarında bir neçə ABŞ konqresmeninin rüşvətخورluqda ittiham olunması faktı ilə bağlı olaraq meydana çıxmışdır. Ərəb libası geyinmiş ABŞ

¹ Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. М.: МГУ, 1987, с. 87.

² Мəmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Elm, 2006, s. 13.

³ Аксенова Г.Н. Язык, культура и бытийная картина мира // Язык и культура: библиографический аспект проблемы. Уфа: РИО Госкомиздата БА ССР, 1990, с. 4-5.

təhlükəsizlik xidməti işçiləri rüşvət təklif etməklə həmin konqresmenləri ifşa etmişdilər. İlk olaraq Arabscam adlanan bu əməliyyatın adı sonralar ixtisar olunmuş Abscam sözü ilə ifadə olunmağa başlamışdır.¹

Tədqiqat işində etnoqrafik realilər ingilis dilində konnotativ və denotativ dil vahidləri şəklində geniş təmsil olunub, linqvokulturologiya və üslubiyyət fənlərinin tədrisi ilə sıx bağlıdır. Milli-mədəni çalarlığa malik olan leksik təbəqənin konnotativ və denotativ mənalarının açılması ingilis dili ilə məşğul olanlar, xüsusilə də bu dildən tərcümə edənlər üçün böyük praktik əhəmiyyət daşıyır.

Realilər əks etdirdikləri obyektiv gerçəkliyə münasibətin xarakterinə görə denotativ və konnotativ növlərə bölünür. Denotativ realilər yalnız konkret bir xalqın və ya ölkənin mədəni, tarixi, coğrafi və s. xüsusiyyətlərini əks etdirən və bu səbəbdən də yalnız konkret bir xalqın dilində rast gəlinən leksik vahidlərdir. Digər xalqların yaşadıkları mədəni, coğrafi mühitdə isə belə realilər ya ümumiyyətlə yoxdur, ya da onları bildirən sözlər mövcud deyildir.²

Realilərin təsnifi məsələsinə tədqiqatçılar müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar. Təsnifatlar zaman, məkan, semantik, qrammatik, fonetik və digər meyarlar üzrə aparılmışdır. Bəzi tədqiqatçılar realiləri predmet əlamətlərinə görə müxtəlif semantik qruplara ayırırlar.

Tədqiqat işində daha tam sistem yaratdığından S.Vlaxov və S.Florinin təsnifinə üstünlük verilir. Belə olan halda həmin sxemə görə etnoqrafik realilərin aşağıdakı qruplarını ayırırıq: 1) məişət (yemək, içki, geyim, yaşayış tikililəri, mebel, qab-qacaq, nəqliyyat); 2) əmək; 3) mədəniyyət və incəsənət (musiqi, rəqs, musiqi alətləri, folklor, teatr, adət-ənənə, mərasim); 4) ölçü və pul.³

İngilis dilinin leksikasının formalaşmasında böyük rol oynayan bu qaynaqlar, eyni zamanda, dilin frazeoloji sahəsinin inkişafına imkan yaradır. İngilis dilində etnoqrafik leksik təbəqəyə daxil olan sözlərin böyük bir qismi obrazlı və yaxud məcazi çalarlıqlar əldə etmiş, xalqın duyğularının süzgəcindən keçərək, rəngarəng üslubi ifadə vasitələrinə çevrilmişdir. Etnoqrafik realilərin vacib bir qolunu təşkil edən frazeoloji ifadələr, idiomlar, klişelər və digər obrazlı ifadələr ilə tanışlıq həm ingilis

¹ Томахин Г.Д. Реалии – американизмы: Пособие по страноведению. М.: Высшая школа, 1988, с. 8.

² Ощепкова В.В. Язык и культура М./СПб.: ГЛОССА/КАРО, 2006, с. 91.

³ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе, М.: Международные отношения, 1986, с. 55.

dilində ünsiyyətdə olanlar, həm də bu dildən tərcümə edənlər üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Realilərin belə mürəkkəb semantik mexanizmə malik olması ünsiyyət və tərcüməni müəyyən dərəcədə çətinləşdirir. Belə ki, yalnız konkret bir mədəniyyətə məxsus olan və yalnız həmin mədəniyyətin daşıyıcılarının başa düşdüyü denotativ realilərin semantikasına bir çox hallarda əlavə konnotativ məna da əlavə olunur və bu halda həmin leksik təbəqənin anlaşılması və onların tərcüməsi xüsusi bacarıq və təcrübə tələb edir.

Etnoqrafik denotativ realilərin tədqiqi nəticəsində onların semantikasında müxtəlif amillərlə bağlı olaraq bir neçə xüsusiyyət qabarıq şəkildə müşahidə olunur.

Denotativ realilər əks etdirdikləri gerçəkliyin, ona məxsus əşyaların spesifik fiziki və funksional əlamətləri üzrə sinonimik sıra əmələ gətirir. Məsələn, ingilis dilində “çəllək” bildirən *vet*, *butt*, *drum* və s. həmin təsərrüfat əşyalarının həm həcminə və formasına, həm də funksiyasına – hansı məqsədlə istifadə edilməsinə görə fərqlənir. Etnoqrafik denotativ realilərin ikinci bir qabarıq semantik əlaməti müxtəlif assosiasiyalar nəticəsində onların semantik yükünə metaforik çalarlıqların əlavə olunması və çoxmənəlilikdir.

Misal üçün, heç bir milli koloritə malik olmayan, yəni qeyri-reali xarakterli olan *barrel* (“çəllək”) əldə etdiyi metaforik mənaya əsasən ingilis dilində konnotativ realiyə çevrilir: *over a barrel* “həddən çox əlverişsiz vəziyyətdə olmaq”; *They are charging an exorbitant price for fixing the car, but they've got us over a barrel because we can't do without it* - “Onlar maşının təmirinə ifrat dərəcədə artıq qiymət qoyur, lakin başqa çarəmiz olmadığından bizim olduqca əlverişsiz vəziyyətdə qalmağımıza səbəb olublar”.¹

Amerika ingiliscəsində isə konnotasiya nəticəsində yaranan *to barrel* feli “təhlükəsizliyi gözləmədən çox sürətlə hərəkət etməyi” bildirir: *She went barreling into the teacher as she ran around the corner* - “O, qaçarkən tində müəllimə toxundu”; *He barreled along the road at 90 miles an hour* - “O, yol boyunca saatda 90 mil sürətlə qaçırdı”.²

Metaforik məna etnoqrafik realilərin bütün qruplarında, o cümlədən də “ev”, “tikili” məfhumunu ifadə edən sözlərin semantik yükündə müşahidə olunur. Misal üçün, *shack* (daxmanın primitiv bir növü) ingilis dilində felə

¹ Longman Dictionary of English Language and Culture. Harlow: Addison-Wesley Longman, 1998, p. 88.

² Yenə orada, p. 88.

konversiya olunaraq “evlənmədən kiminləsə yaşamaq” (to shack) mənasını əldə edir: *She is shacking up with her boyfriend* - “O, oğlan dostu ilə kəbinsiz yaşayır”.¹ Bu konnotasiya ilə *shack* isminin semantikasını arasında metonimik əlaqə vardır (“primitiv daxma” – “vaxt keçirmək”, “müvəqqəti yaşamaq” üçün yer).

Əslində, konnotasiyalar bütün hallarda sözün aid olduğu obyektin bu və ya digər xüsusiyyəti, funksiyası və s. ilə birbaşa bağlı olur.

Eyni semantik xüsusiyyətlər kulinariya leksikasını da əhatə edir. Ləzzətli olması ilə xarakterizə olunan şirniyyat növünün həm müsbət, həm də mənfi mənalı konnotasiya əldə etməsi müşahidə olunur. Bu baxımdan Britaniya ingiliscəsində *biscuit* və onun Amerika ingiliscəsindəki sinonimi kimi işlənən *cookie* (şəkərli və yaxud şəkərsiz, nazik, quru şirniyyat növü, “peçenye”, “biskvit”) müxtəlif metaforik mənalar kəsb etmişlər. Məsələn üçün, Britaniyada slenq kimi işlədilən *take the biscuit* həm yaxşı, həm də pis mənada işlənən “sürpriz” konnotasiyasına malikdir: *This latest excuse of his really takes the biscuit* - “Onun son üzrxahlığı əsl sürpriz oldu”.²

Digər misal, *sandwich*-in öz fiziki quruluşu – üst-üstə qoyulan iki çörək parçasından ibarət olması dildə “iki obyekt arasında sıxılıb qalmaq” konnotasiyasının meydana çıxmasını şərtləndirmişdir: *to be sandwiched between two trucks* – “iki yük maşınının arasında sıxılıb qalmaq”; *to sandwich job between two people* – “iş iki şəxs arasında bölüşdürmək”.³

Pul və ölçü bildirən adların çoxu özlərinin milli-mədəni reali xarakteri ilə seçilir. Bu, bir tərəfdən, onunla əlaqədardır ki, digər xalqlar kimi, ingilisdilli xalqların da pul və ölçü meyarlarının formalaşmasında milli-etnik amillərin rolu böyük olmuşdur. Pul və ölçü bildirən leksemlərin çoxu denotativ realilərdir. Bu sözlərin başqa dillərdə leksik ekvivalenti yoxdur: pounds / pound sterling (100 pence), penny (bir cent), shilling (12 pence), guinea (1.05 pound dəyəri olan qızıl pul).

*What I mean is, would he be likely to come down to the toon of, say one thousand pounds out of money that's as good as a man's own already?*⁴ - “O pullar ki, indi onsuz də mənim ixtiyarımdadır, onların heç olmazsa min funtunu mənə verməyə razı olarmı?”

¹ Longman Dictionary of English Language and Culture. Harlow: Addison-Wesley Longman, 1998, p. 1233.

² Yenə orada, p. 117.

³ Yenə orada, p. 1194.

⁴ Stevenson R.L. Treasure Island. Chicago: The John C. Winston Company, 1924, p. 143.

Penny, həmçinin *new penny* Britaniyada 1971-ci ildən dövriyyədə olan xırda bürünc puldur. 100 penny bir funta (pound) bərabərdir. Britaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları və Kanadada dəqiq məbləğ göstərilmədikdə penny cəmdə işlənir (pennies): *He had a number of coins in his pocket, but no pennies* -“Onun cibində bir neçə qəpik olsa da, pennisi yox idi”.¹

Penny (pence) az dəyərli pul vahidi olduğundan dildə “yoxsulluq”, “ucuzluq”, “asanlıq” konnotasiyaları əldə etmişdir: *be two/ten a penny: Brilliant students are ten a penny at that college* – “İstedadlı tələbə üçün o kollecdə oxumaq olduqca asandır”; *not have two pence to rub together* – “çox kasıb olmaq”: *He couldn't possibly afford a holiday abroad – he hasn't got two pence to rub together* – “O, xaricdə bayramı qeyd edə bilmədi, həddən artıq kasıbdır”.²

Beləliklə, milli-mədəni etnoqrafik fonun təsiri altında ingilis dilində yaranan realilər – başqa dillərdə leksik ekvivalenti olmayan sözlər məişəti, etnik tarixi, mədəniyyəti əhatə edir. Dilin milli mədəniyyətlə ayrılmaz vəhdətdə inkişafının nəticəsidir ki, onun leksikonunda başqa dil daşıyıcılarının qavramadıqları anlayışlar mövcuddur. Spesifik tarixi faktorlardan və maddi-mənəvi gerçəkliklərdən qaynaqlanan ingilis denotativ realiləri, eləcə də sözlərin semantik yükünə əlavə olunan konnotasiyalar haqqında kifayət qədər informasiyaya malik olmaq ingilis dil daşıyıcıları ilə normal ünsiyyət yaratmağı və həmin dildə tərcümə etməyi şərtləndirən mühüm bir amil olub, eyni zamanda, məxəz dilin leksikası, xüsusilə də onun üslubi-emosional ifadə vasitələri haqqında dərin bilgi tələb edir.

Bu zəruriyyətdən, dissertasiyanın ikinci fəslində ingilis etnoqrafik leksikasının məxəz dilə düzgün tərcüməsi üsulları, o cümlədən də ingilis üslubi-emosional leksikasının məxəz dildəki düzgün üslubi qarşılıqları müəyyən olunur.

Dissertasiyanın II fəslə “Tərcümədə etnoqrafik realilərin semantikasının və üslubi xüsusiyyətlərinin saxlanması yolları” adlanır, buraya “Etnoqrafik realilərin tərcüməsi üsulları”, “Denotativ realilərin tərcümə məsələləri”, “Konnotativ realilərin tərcümə məsələləri” kimi başlıqlar daxildir.

Etnoqrafik realilərin mühüm bir qismi müxtəlif tarixi-mədəni assosiasiyalarla bağlı olaraq sözlərin üslubi-emosional çalarlıqlar əldə

¹ Tom Mc Arthur. Longman Lexicon of contemporary English. Longman Group Limited, 1981, p. 474.

² Longman Dictionary of English Language and Culture. Harlow : Addison-Wesley Longman, 1998, p. 997.

etməsi, metaforikləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Qeyd olunan semantik proseslərlə əlaqədar olaraq etnoqrafik realilərin başqa bir dilə, o cümlədən də Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsi mövzunun daha vacib bir linqvistik aspektini təşkil edir.

Tərcümə prosesində realilərin məxəz dildə verilməsinin aşağıdakı üsullarını müəyyənləşdirmək mümkündür:

1) realilərin qrafik tərkibinin demək olar ki, tam saxlanması şərti ilə məxəz dildə verilməsi; bu hal transliterasiyaya uyğun gəlir;

2) realilərin fonetik tərkibinin tam saxlanması şərti ilə məxəz dildə verilməsi; bu hal transkripsiyaya uyğun gəlir;

3) realini təşkil edən söz və ya sözlər ayrılıqda hərfi tərcümə edilir; bu hal kalka və yarımalkaya uyğun gəlir;

4) realilərin mətnədə eynilə saxlanması ilə yanaşı, onlara aid izahın mətnədən kənarında (məs., səhifənin sonunda, kitabın sonunda) və mətnədə izah edilməsi;

5) realilərin məxəz dildə mövcud olan yaxın mənalı sözlə əvəz olunması; bu halda orijinalda realinin varlığı oxucuya məlum olmur, tərcümədə verilmiş söz dildəki müstəqil mənasında başa düşülür.

Transliterasiya. Bu üsul xarici dildə olan adın məxəz dilin qrafemləri vasitəsilə təqdim olunmasıdır: *Lincoln* “Linkoln” (məşhur ABŞ prezidentlərindən biri), *Desert Island Disks* “Desert Island Disks” (Britaniyada radio proqramı), *Fox Broadcasting Company* “Foks Broadkasting Kompani” (ABŞ-da əsas milli televiziya şirkətlərindən biri).¹

Transkripsiya. Bu üsul xarici dildəki milli koloritli sözlərin orijinal tələffüz formasının fonemlər vasitəsilə təqdim olunmasıdır: *James Henry* “Ceymz Henri” (ABŞ yazıçısı), *Jane Eyre* “Ceyn Eyr” (Şarlotte Brontenin əsərinin adı).

Kalka. Çox geniş yayılmış bu tərcümə üsulu ilə xarici dildəki realilərin hərfi tərcüməsi verilir: *brain drain* “beyin axını”. *Skyscraper* - “göydələn”, çox hündür müasir şəhər evi deməkdir.² Kalka yolu ilə tərcümə olunan *skyscraper* binanın çox hündür olub, səmanın dərinliklərini yararaq ucaldığını nəzərdə tutur. Bu kalka (“göydələn”) Azərbaycan dilinə çoxdan daxil olduğundan hamı tərəfindən anlaşılır və əlavə izahat tələb etmir.

¹ Томахин Г.Д. Реалии – американизмы: Пособие по страноведению. М.: Высшая школа, 1988, с. 31.

² Longman Dictionary of English Language and Culture. Harlow: Addison-Wesley Longman, 1998, p. 1267.

Təsviri (izahlı) tərcümə. Bu tərcümə üsulu denotativ realilərin tərcüməsində xüsusilə geniş istifadə olunur. Məsəl üçün, britaniyalıların ənənələri üçün səciyyəvi olmuş asan nigah formasını bildirən *Gretna Green* ifadəsi Şotlandiyanın İngiltərə ilə sərhəddində yerləşən kəndin adıdır. İngilis gəncləri İngiltərədə o zaman mövcud olmuş ağır nigah qaydalarından yaxa qurtarmaq üçün buraya gələrək, asanlıqla heç bir adət çətinliyi olmadan kəbin kəsdirərdilər. Həmin kəbin mərasiminin adı olan *Gretna Green* müasir ingilis dilində “qaçaraq toy” mənasını kəsb etmişdir.

Sundowner, ingilis dilinin Avstraliya variantında adətən axşam çağı fermada muzdlu iş görənlər və əməyinin müqabilində fermerdən avans ödəniş və axşam yeməyi əldə edən işçini bildirir.¹ Məhz Avstraliyanın həyat tərzini əks etdirən bu peşə termininin şərhli transkripsiya və transliterasiya yolu ilə (sandauner) və paralel olaraq əlavə izahatla tərcüməsi məqsəduyğundur.

Kulinarıya ilə bağlı realilərin mühüm bir qisminin başqa dillə tərcüməsi izahat tələb edir. *Chitterings* Amerika kulinarıyasına xas olub, donuz bağırsağından hazırlanmış ərzaqdır:² “*Tell'em at home that I should like for supper lamb's fry, if they can get it; and if they can't, black-pot; and if they can't get that, well, chitterlings will do*”.³

Bu yemək adı ingilis dilindən transliterasiya və təsviri üsulla tərcümə edilə bilər. Çitterinq – donuz bağırsağından hazırlanan yemək növüdür.

Digər bir ingilis kulinarıya realisi – *veal-and-ham pie* isə sadəcə təsviri üsulla təqdim oluna bilər: “I can recommend the veal-and-ham pie,” said Roy.⁴ – “Mən dana ətindən hazırlanan piroq təklif edə bilərəm”, - Roy dedi.”

Realinin reali vasitəsilə tərcüməsi. Bir sıra hallarda orijinal dildəki realinin başqa bir dildə analogi və yaxud yaxın məna daşıyan reali qarşılığı olduğundan tərcümə məhz məxəz dildəki ekvivalent əsasında həyata keçirilir. Bu halda orijinal realinin üslubi-emosional yükü tam əks olunmasa da belə, müəyyən dərəcədə məxəz dilin realisində təmsil olunur.

¹ Орлов Г.А. Современный английский язык в Австралии. М.: Высшая школа, 1978, с. 112.

² Longman Dictionary of English Language and Culture. Harlow : Addison-Wesley Longman, 1998, p. 218.

³ Hardy Th. Tess of the D'urbervilles. London: Penguin books, 1994, p. 24

⁴ Maugham W. S. Cakes and Ale or Skeleton in the Cupboard. M.: Progress Publishers, 1980, p. 41

Tərcümənin bu tipi əsasən dilin obrazlı, metaforik ifadə vasitələrinin, idiomların, yəni konnotativ realilərin tərcüməsində istifadə edilir.

İngilis etnoqrafik realilərinin, demək olar ki, bütün semantik layları – yemək və geyim adları, təsərrüfat alətləri və silahları bildirən adlar və b. dildə metaforikləşərək konnotativ funksiya əldə etmişdir. Bu səbəbdən də ingilis mətnlərində geniş rast gəlinən bu tipli metaforik ifadələrin düzgün şərhli olduqca vacib olub, tərcüməçidən həm ingilis etnoqrafik realilərinin metaforik çalarlıqları, həm də məxəz dildə onların funksional qarşılıqları haqqında geniş məlumat tələb edir.

Konnotativ etnoqrafik realilərin tərcüməsinə misal olaraq, qida bildirən *bacon* sözü ingilis dilində özünün lüğəvi mənası ilə (duzlanmış və hissə verilmiş donuz əti) bərabər, frazeoloji birləşmə tərkibində “ərzaq” mənasını əldə edir: *bring home the bacon* hərfən, “evə ərzaq gətirmək”, məcazi mənada isə “öz ailəsini dolandırmaq” deməkdir.¹ Həmin frazeoloji birləşmənin Azərbaycan dilində frazeoloji ekvivalenti vardır: “evə çörək gətirmək”, yəni “ailəsini ərzaqla təmin etməyi bacarmaqdır”.

Tomahawk (“balta”) hindu tayfasının dilindən Amerika ingiliscəsinə alınmış tomahawk hinduların müharibə ənənələri ilə assosiasiyada bir sıra konnotativ çalarlıqlar əldə etmişdir: *to bury (to lay aside) the tomahawk* “hərbi əməliyyatı dayandırmaq” hərfən “baltanı basdırmaq”, *to dig up (to raise) the tomahawk* isə “hərbi əməliyyata başlamaq” (hərfən “baltanı çıxartmaq/qaldırmaq”) anlamındadır. Bu realinin Azərbaycan dilinə uyğun reali vasitəsilə tərcüməsi mümkündür: “qılıncı qəbzəsindən çıxarmaq” (yəni döyüşə başlamaq), “qılıncı qınına qoymaq” (sülhə getmək).

Digər misal, Avstraliya aborijenlərinə məxsus atıcı silahı bildirən *boomerang* ismi felə konversiya olunaraq “əks effekt vermək” konnotasiyası əldə edir, “başqasına qarşı yönəlmiş plan və yaxud niyyətin bunu edən şəxsin özünə zərər gətirdiyini” bildirir: *His plan to reduce the number of workers boomeranged on him, and he lost his own job.* – “Onun işçilərinin sayını ixtisar etmək planı əks effekt verdi və o, öz işini itirdi”.

Lakin “əks effekt vermək” *to boomerang* felinin sadəcə hərfi tərcüməsi olub, orijinalın ifadə etdiyi emosionallığı əks etdirmir. Bu halda da tərcüməçi strukturca fərqli, lakin semantik funksiyasına görə eyni və yaxud yaxın olan ifadəni tapmalıdır. Azərbaycan dilindəki “başqasına quyu qazan, özü düşər” frazeologizmindən istifadə etməklə *to boomerang* felinin üslubi-emosional mənasının analoji tərcüməsini əldə etmək mümkün olur.

¹ Longman Dictionary of English Language and Culture. Harlow : Addison-Wesley Longman, 1998, p. 77.

Tərcümə prosesində çətinlik doğuran dil vahidləri söz və söz birləşmələrinin müxtəlif formalarını əhatə edir. Onlar arasında reklam qəliblərindən tutmuş evfemizmədək (daha mülayim söz və ifadələr), klişedən (uzun zaman çox istifadə edilməkdən təsirini itirmiş sözlər) ¹ tutmuş slenqdək (müəyyən peşə, yaxud sosial təbəqə nümayəndələrinin tərəfindən istifadə edilən sözlər) ² müxtəlif tipli leksik laylar vardır.

Klişələrin tərcüməsində müəyyən qaydalara əməl edilməlidir. İngilis dilində klişələrin iki tipi müəyyənləşdirilir: 1. Dildə sabitləşib, lüğət tərkibinə də daxil olmuş klişələr; 2. Son dövrlərdə dilə daxil olub, hələ tam status qazanmayan, lüğətlərdə təmsil olunmayan klişələr. ³

Birinci tipə aid olanlar hamı tərəfindən anlaşılıq olub, lüğətlərə də daxil olmuşdur, misal üçün, *bless one's lucky star* “taleyindən razı olmaq”, *bitter irony* “acı kinayə”, *armed to the teeth* “təpədən-dırnağa silahlanmaq”, *cut a long story short* “sözün qısa”, *do away with illiteracy* “savadsızlığa son qoymaq”, *cast-iron will* “dəmir iradə”. *Armed to the teeth* (“təpədən-dırnağa silahlanmaq”), *between two fires* (“iki od arasında”), *bitter irony* (“acı kinayə”), *happy solution* (“uğurlu həll”) kimi klişələr lüğətlərdə təmsil olunduğundan tərcümə prosesində onların istifadəsi asandır.

Are you uptight, flower children, the militants kimi yeni klişələr, demək olar ki, başqa dil daşıyıcılarına tanış deyildir. Misal üçün, *Are you uptight about the language of the text?* cümləsində *are you uptight* ifadəsinin mənasını dərhal başa düşmək çətindir. Tərcüməçi bütün konteksti araşdıraraq bu qərara gələ bilər ki, həmin fraza “sizi bezdiribmi” anlamındadır, çünki *uptight* sözünün lüğəvi mənası (“sıx”, “bərk”, “dar”) belə düşünməyə əsas verir. Tərcüməçi frazanın mənasını kontekst əsasında daha da dəqiqləşdirərək, cümlənin tərcüməsini belə də verə bilər: “mətnin dili sizi hövsələdən çıxartdırmı?”, “mətnin dili sizi bezdiribdirmi?”.

Göründüyü kimi, ingilis dilinin lüğət tərkibində stabilləşməmiş yeni klişələrin kontekstual mənasının tapılması tərcüməçidən müəyyən təcrübə tələb edir.

İstər ingilis dilindən tərcümədə, istərsə də bu dildə ünsiyyət zamanı ortaya çıxan çətinliklərin bir qismi məhz slenqlər ilə bağlıdır. Slenqlər qeyri-ədəbi dilə, xüsusilə də danışq dilinə xas olsa da, üslubi məqsədlə

¹ www.thefreedictionary.com/cliche

² Manafoğlu R., Tağısoy N., Kamal R. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2010, s. 101.

³ Крупнов. В. Н. Практикум по переводу с английского языка на русский. М.: Высшая школа, 2005, с. 96.

ədəbi və bədii mətnlərdə də geniş istifadə olunan, emosional çalarlıqlı dil vahidləridir. Mətdə onların mənasını dərhal anlamaq heç də asanlıqla mümkün olmur. Bu, tərcüməçinin slenqlər haqqında dərin məlumata malik olmasından xeyli dərəcədə asılıdır. Misal üçün, *bad talk* Amerika ingiliscəsində “pessimistik şərh” anlamına gəlir və onun “pis söhbət” kimi tərcüməsi qətiyyəən olmaz. Eləcə də Amerika ingiliscəsində *balloon room* “marixuana çəkilən otaq” mənasındadır.¹

İngilis dilindən tərcümə edərkən slenqlərin ümumi mənasını lüğətlərdən tapıb təqdim etməklə kifayətlənmək olmaz. Dilimizdə slenqin eyni və yaxud yaxın emosional mənasını əks etdirən ifadə vasitələri aşkarlanmalı və orijinal mətnin üslubi səciyyəsi tərcümədə mümkün qədər qorunub saxlanmalıdır.

Slenqin tərcümə olunduğu dildə onun struktur baxımdan ekvivalentləri olmasa da, analoji üslubi-emosional çalarlığa malik olan ekvivalentini araşdırıb tapmaq əksər hallarda mümkün olur.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat işinin araşdırmalarından ibarət elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

- ingilis dili onu danışan xalqın milli mədəniyyəti ilə ayrılmaz vəhdətdə olan, onun ictimai həyat təcrübəsi, məişəti, din və inanclarının özəllikləri, fərqli cəhətləri haqqında zəngin informasiya daşıyan və bu səbəbdən də digər xalqların nümayəndələri üçün tam anlaşılıq olmayan geniş leksik təbəqəni özündə birləşdirir. Bu sırf milli təbəqə həmin dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girməkdə və ingilis dilindən doğma dilə tərcümə prosesində müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması yollarının müəyyən olunması zərurəti dilçiliyin linqvokulturologiya, sosiolinqvistika, etnolinqvistika kimi sahələrinin tədqiqat obyektidir;

- bütün milli mədəniyyətlər kimi ingilis mədəniyyətinin də mühüm bir hissəsi olan etnoqrafiya özündə məhz aid olduğu xalqın tarixi və həyat təcrübəsinin əksi olub, dilin leksikasında milli koloritli geniş leksik-semantik sahənin yaranmasını şərtləndirir. Dilçilik terminologiyasında həm də “reali” adı altında tanınan milli koloritli söz, ifadə və frazeologizmlər ilə yetərli tanışlıq ingiliscə ünsiyyətin və ingilis dilindən doğma dilə tərcümənin uğurluluq dərəcəsini müəyyən edir;

- əks etdirdikləri obyektiv gerçəkliyə münasibətin xarakterinə görə ingilis dilində denotativ və konnotativ realilər seçilir. Birincilər yalnız ingilis milli mədəniyyətinə xas olub, bu səbəbdən də məhz ingilis dilində

¹ Крупнов. В.Н. Практикум по переводу с английского языка на русский. М.: Высшая школа, 2005, с. 131.

öz əksini tapan denotativ realilər, ikincilər isə bütün xalqlar üçün ümumi əşya və məfhumları bildirən, onların hamısı üçün ümumi səciyyə daşıyan universal sözlər olub, ingilis dilində milli koloritli əlavə mənalar – konnotasiyalar əldə etmişdir;

- ingilis etnoqrafiyasının sırf milli xüsusiyyətlərini əks etdirən sözlərin mühüm bir qrupu yaşayış məskənlərini, ev və təsərrüfat alətlərini, geyim, qida, içki və s. bildirir. Qeyd olunan sahələrə aid reali xarakterli dil vahidlərinin meydana çıxması ingilisdilli xalqların özünəməxsus həyat tərzini, həyat təcrübəsi və tarixi gerçəkliyi ilə bağlı olmuşdur;

- ingilis dilində onu danışan xalqların və aborigenlərin həyat tərzinə xas olan spesifik silah, qayıq və digər əşyaların növlərini bildirən realilərin meydana çıxmasında müvafiq ölkələrin təbii şəraitinin, eləcə də özünəməxsus həyat tərzinə və təcrübəsinə malik olan aborigenlərlə əlaqənin rolu olmuşdur;

- mədəniyyət və incəsənətin ayrı-ayrı sahələrinin, mərasim və bayramların, festival və digər ictimai tədbirlərin spesifik motiv və icra xüsusiyyətləri ingilis dilində reali səciyyəli sözlərin yaranması mənbələrindən biri olmuşdur, digər Avropa xalqları üçün də ümumi olan mədəniyyət və incəsənətin ayrı-ayrı ünsürləri ingilis həyat tərzini və təcrübəsi fonunda özünəməxsus çalarlıqlar əldə edərək, ingilis realilərinə çevrilmişdir;

- üslubi, metaforik funksiyalı mifoloji-dini realilərin əsas mənbəyini qədim yunan və Roma mifologiyası, xristian dini və ingilisdilli ölkələrin yerli xalqlarının büt-pərəst, şamanist dünyagörüşü təşkil edir. Mifoloji-dini surətlərin adları onlara aid edilən qəhrəmanlıq, qorxunluq, hiyləgərlik və digər əlamətlərlə assosiasiyanın nəticəsi olaraq üslubi-emosional mənalar əldə edir;

- etnoqrafik realilərin tədqiqində ikinci və həm də daha mühüm bir aspekt onların məxəz dilə tərcüməsi məsələsidir. İngilis milli-mədəni fonundan qaynaqlanan dil realilərinin başqa dillərdə, o cümlədən də Azərbaycan dilində tam leksik ekvivalentinin mövcud olmaması onların məxəz dilə tərcüməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunmasını tələb edir. Realilərin obyektiv gerçəkliklə əlaqəsi formasından (denotativ və yaxud konnotativ) asılı olaraq müxtəlif tərcümə üsullarından istifadə olunur. Dilçilikdə qəbul olunan transliterasiya, transkripsiya, kalka, təsvir, təxmini tərcümə, realinin reali vasitəsilə tərcüməsi kimi məlum tərcümə üsulları arasında son iki üsulun realilərin məxəz dilə tərcüməsində aparıcı yer tutduğunu aşkar olunur;

- realilərin tərcüməsinin vəzifəsi məxəz dildə onların analoji strukturlarını yaratmaq olmayıb, fərqli strukturların köməyi ilə orijinalın funksional, semantik qarşılığını əldə etməkdir. Tərcümə realilərin struktur əvəzliyicisi deyil, funksional-semantik əvəzləyicisi kimi çıxış edir;

- ingilis dilində yalnız bu dilin daşıyıcılarına aid olan və yalnız onlar üçün anlaşılıqlı olan obyekt, hadisə və məfhumları bildirən realilərin Azərbaycan dilində leksik ekvivalenti yoxdur, yəni onların məxəz dildə şərhli sözlə deyil, təsvir və ya izahlı yolla mümkündür. Bu qrupa ingilis tarixi realiləri, spesifik məişət realiləri, pul və ölçü vahidlərini bildirən realilər və b. aiddir;

- ingilis dilindəki konnotativ realilər də obrazlı ifadə vasitələri olduğundan onların məxəz dilə tərcüməsində realinin məxəz dildəki reali ilə əvəzlənməsi üsulundan istifadə edilir. Konnotativ realilər bütün dillər üçün semantik baxımdan universal olan sözlərin konkret bir dildə əldə etdiyi metaforik, emosional, üslubi çalarlığıdır. Müxtəlif xalqların ümumi təfəkkür tərzinə malik olması analoji metaforik mənanın fərqli strukturda bütün dillərdə meydana çıxmasını qaçılmaz edir və bu səbəbdən də ingilis konnotativ realilərinin Azərbaycan dilində funksional-semantik ekvivalentini aşkar etmək mümkündür və bu, tərcüməçinin məxəz dildəki obrazlı ifadələrlə tanışlığından və tərcübəsindən asılır;

- orijinal realinin məxəz dildə analoji və yaxud yaxın semantikəli reali ilə əvəzlənməsi obrazlı ifadələrin şərhində özünü göstərir. Bu qrupa ingilis dilindəki reali mənşəli frazeologizmlər, klişelər, slenqlər, evfemizmlər və b. obrazlı ifadələr aiddir. Onların məxəz dildə struktur ekvivalentləri olmasa da, funksional-semantik ekvivalentləri çox zaman mövcud olur.

Dissertasiya işinin ümumi məzmunu müəllifin aşağıda göstərilən məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. İngilis kulinariya terminologiyasının formalaşması tarixinə bir nəzər // Elmi Xəbərlər. Bakı: ADU, 2012, № 1, s. 207-210

2. Qloballaşma prosesində ingilis dilinin ana dilimizin məişət terminologiyasına təsiri / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. V Respublika elmi-praktik konfransı. Bakı: ADU, 2012, s. 52-54

3. İngilis dilinin inkişafında mədəniyyətlə bağlı sözlərin rolu / Qloballaşma şəraitində kulturoloji innovasiyalar və sosial-mədəni inkişaf. Beynəlxalq konfrans. Bakı: ADMİU, 2012, s. 282-284

4. Etnoqrafik leksikanın tərcümə yolları (ingilis dili əsasında) / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransı. Bakı: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, 2013, s. 15-16

5. İngilis dilində denotativ və konnotativ etnoqrafik realilər və onların ana dilimizdə qarşılığı / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika elmi konfransı. Bakı: Mütərcim, 2013, s. 218-220

6. Dildəki realilərin tərcüməsi yollarına dair // Bakı Qızlar Universitetinin elmi əsərləri. Bakı: BQU, 2013, №1 (15), s.152-155

7. Azərbaycan və ingilis inanclarının fərqli və oxşar cəhətləri, onların dildə əksi // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA M.Füzuli adına əlyazmalar institutu, 2013, № 6, s. 408-412

8. The stylistic function of ethnographically colored lexicon // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2013, № 4, s. 108-111

9. İngilis dilində şəxs, soyadları və ləqəblərin leksik-semantik xüsusiyyətləri // Azərbaycanda xarici dillər. Bakı: Mütərcim, 2013, № 3, s. 9-11

10. Лексика с национально-культурной семантикой в английском языке // Наука и Бизнес: Пути Развития. М.: 2013, № 8 (26), s. 41-44.

11. İngilis dilində mədəniyyət və incəsənətlə bağlı etnoqrafik realilər // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2014, № 1 (89), s. 51-53

12. İngilis dilinin zənginləşməsində mifologiya və dinin rolu // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı: ADPU, 2014, s. 241-243

13. İngilis dilinin inkişafında əmək alətləri və silahlarla bağlı realilərin rolu / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransı. Bakı: ADU, 2014, s. 129-132

14. Об этнографических реалиях в английском языке // Филологични науки. Полтава, 2015, № 19, с. 99-103

15. Qida ilə bağlı konnotativ realilərin doğma dil tərcüməsinə dair / III International scientific conference of young researchers. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2015, s. 1403-1404

РОЛЬ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ФОНА В ЛЕКСИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Диссертационная работа посвящена исследованию роли этнографического фона в лексическом развитии английского языка. Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во Введении обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи исследования, дается информация о методах и источниках работы, о ее научной новизне, теоретической и практической значимости, а также о ее апробации и структуре.

Первая глава работы «Этнографический фон как источник обогащения языка» носит теоретический характер. Здесь как на основе изучения существующих в языкознании различных подходов к рассматриваемой проблематике, так и проведенных исследований даётся классификация этнографических реалий, семантические особенности которых раскрываются на конкретных примерах.

Во второй главе работы «Пути сохранения семантики и стилистических особенностей этнографических реалий при переводе» определяются основные методы перевода реалий со значением быта, труда, культуры и искусства, единиц меры и денег. Глубокое изучение национальной культуры носителей иноязыка, т.е. наличие фоновых знаний является необходимым условием для успешного перевода коннотативных и денотативных этнографических реалий.

В Заключении диссертации обобщаются основные положения и выводы исследования.

THE ROLE OF ETHNOGRAPHIC BACKGROUND
IN THE LEXICAL DEVELOPMENT OF THE ENGLISH LANGUAGE

Summary

The thesis touches upon the issue of ethnographic background in the lexical development of the English language. It consists of an introduction, two chapters, a conclusion, and the list of references.

The introduction substantiates the topicality of the theme, sets its aims, objectives, as well as its hypothesis, embraces the methods of investigation, represents its theoretical and practical significance, and also frames the structure of the thesis.

The first chapter titled “Ethnographic background as a source of enrichment of language” covers theoretical framework. Herein based on the study of different approaches to the problem and classification of ethnographic realities, their semantic features which are disclosed in the specific examples.

The second chapter titled “Ways of preserving the semantic and stylistic features of ethnographic realities in translation” defines the basic methods of translation of realities as mode of life, work, culture and art, measurement and money. A profound study of national culture, considered to be a background knowledge of the language is a necessary condition for successful translation of connotative and denotative ethnographic realities.

The Conclusion of the thesis summarizes the essential results of the research.

Çapa imzalanıb: 09.03.2016
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ХУРАМАН РАХМАН ГЫЗЫ МАМЕДОВА

РОЛЬ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ФОНА В ЛЕКСИЧЕСКОМ
РАЗВИТИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2016